

О.О. Крижановська
(м. Київ)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
ПОМІЩИЦЬКИХ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
другої чверті XIX ст.
У КОНТЕКСТІ УРЯДОВОЇ ПОЛІТИКИ**

На відміну від Олександра I, Микола I не симпатизував польській шляхті й не загравав з нею, а після повстання 1830–1831 рр. його ставлення до неї стало вкрай недоброзичливим¹. Цю обставину слід враховувати при розгляді аграрної політики, що її провадило російське самодержавство в другій чверті XIX ст. на терені Правобережної України.

Микола I з часу свого приходу до влади виношував добрі наміри звільнити селян. Імператор усвідомлював необхідність вирішення селянського питання та несумісність кріпосного права з православними і самодержавними основами політики. Впадала у вічі й економічна недоцільність кріпосної системи, яка лише гальмувала господарську ініціативу, промисловий та торговий обіг. “Я не розумію, – звертався Микола I до депутації смоленського дворянства, – яким чином людина зробилася річчю, та не можу пояснити собі цього інакше, як хитрістю й обманом, з одного боку, та невіглаством, – з іншого”. В розмові з П.Д.Кисельовим, якого жартома називали начальником штабу по селянській частині, він розкривав свою давнішню стурбованість: “Чи бачиш ці папки, що стоять на полицях мого кабінету? Тут я з часу мого вступу на престол зібрав усі папери стосовно процесу, який я бажаю вести проти рабства, коли наступить час, щоб звільнити селян усієї імперії”. Це Микола I вважав одним із головних своїх завдань. Імператор наголошував: “Я не хочу померти, не втілюючи у життя двох справ: видання зведення законів і ліквідації кріпацтва”².

Й справа не обмежувалася одними лише словами. В миколаївську епоху було створено 11 секретних комітетів по звільненню селян та вживалися заходи по обмеженню їх особистої залежності. Втілювався у життя принцип, згідно з яким державні кріпаки – вільні люди. Сільські товариства організували як особливі общини під керівництвом виборних. Чимало натуральних повинностей мали замінюватися грошовими. Ряд розрядів селян було звільнено від тілесних покарань. Юридично їх побут було встановлено і права визнані. Було дозволено, за виконання певних умов, вільний перехід із міст у села й навпаки.

Питання щодо скасування кріпосного права розглядалося ще на “негласному” Комітеті 1826 р., але польське повстання та поширювані в зв’язку з ним серед селян чутки про “волю”³ спонукали Миколу I видати розпорядження “переслідувати якнайсуворішим чином усіх тих, хто подібні неправдиві чутки поширюватиме, вживаючи на місці й найбільш дієві заходи до припинення навіть найменших ознак непокори селян поміщикам їхнім...”⁴.

Однак, незважаючи на вживані в аграрній сфері заходи, уряд не виправдав у повній мірі сподівання поміщицьких селян Правобережної України. По перше, частину конфіскованих у шляхти маєтків він згодом повернув разом із селянами прощеним учасникам повстання на правах вотчин⁵. По-друге, селян конфіскованих маєтків в основному передали під контроль Воєнного міністерства. І вони по

суті стали військовими поселенцями, майже як за О.А.Аракчеєва⁶, що аж ніяк не полегшувало їх долю. Таким чином, над свободою селян все ще тяжили урядова опіка та свавілля чиновників.

Невдовзі з'ясувалося, що польське дворянство не полишило мрію відродити Річ Посполиту “від моря й до моря”, причому воно, навчено гірким досвідом, виношувало плани схилити на свій бік правобережне селянство. Спершу протидію цим намірам царський уряд убачав у послабленні в регіоні “польського елементу” шляхом істотного збільшення там прошарку російського дворянства. Міністр фінансів граф Є.Ф.Канкрін подав до щойно створеного Комітету у справах західних губерній записку, в якій пропонував віддавати колишні старостинські та ленні маєтки, конфісковані у польських повстанців, виключно російським поміщикам і в такий спосіб домогтися їх переваги на Правобережній Україні. Проте інші урядовці не підтримали цей план. Вони спиралися на досвід уряду Катерини II й пророчили, що російські дворяни не переселяться з Петербурга у глухомань, а здаватимуть орендовані у регіоні землі в управління місцевим полякам. Чиновник Міністерства внутрішніх справ Ф.Ф.Вігель у свою чергу запропонував роздавати російським поміщикам маєтки на Правобережжі не в оренду, а у власність, причому тим із них, хто не мав маєтків в інших регіонах Російської імперії та погодився служити на його території⁷. Однак Микола I відхилив ці проекти і дав свою згоду лише на передачу конфіскованих у польських повстанців маєтків російським дворянам у ленне володіння й на правах майоратів, причому не за числом ревізьких душ, а за площею угідь⁸. Він, мабуть, побоювався, що реалізація пропозицій Є.Ф.Канкріна та Ф.Ф.Вігеля викличе невдоволення поляків і завдасть збитків казні.

Наприкінці 1830-х рр. генерал-губернатор Правобережної України Д.Г.Бібіков⁹ запропонував направити у конфісковані в польських повстанців маєтки прибалтійських чи російських економістів. Але Комітет у справах західних губерній визнав таку пропозицію нереальною (де набрати стільки нових управителів маєтками?) та недоречною (більшість поляків непогано справлялися з обов'язками економістів). Не підтримав її й міністр державних маєтків граф П.Д.Кисельов¹⁰. Тоді Д.Г.Біков (“Безрукий”)¹¹ висловив пропозицію створити на Правобережжі з конфіскованих у польських дідичів-повстанців і секуляризованих у католицького духовенства маєтків систему майоратів. П.Д.Кисельов (з ним погодився й Микола I) не підтримав її, побоюючись можливих селянських заворушень: “Люди вільного стану, тобто старостинські селяни, сприймуть зарахування їх до майоратів як пригнічення та позбавлення дарованих їм царем прав”¹². Тому на Правобережній Україні до кінця 1842 р. до них було виділено лише вісім маєтків, в яких загалом нараховувалося 1709 кріпосних селян¹³. Ідея зміцнення в регіоні прошарку російського дворянства, яка вочевидь, ніякого полегшення тамтешньому селянству не принесла б, так і не була реалізована.

У 1833 р. уряд заборонив брати в заставу для забезпечення приватного боргу кріпаків без землі. 1841 р. цю настанову відчуження селян без наділів було офіційно підтверджено¹⁴.

Трохи пізніше, у 1841–1842 рр. ним також було відібрано на Правобережжі в католицького духовенства населені маєтки. Близько 40 000 монастирських селян стали державними¹⁵. Це не полегшило долю останніх. Адже в регіоні вони перебували на так званому “господарському становищі”, тобто віддавалися орендаторам, які господарювали по-хижацьки.

Політику уряду Миколи I на Правобережній Україні було спрямовано проти

національно-визвольного руху тамтешньої шляхти, але жодною мірою вона не була антидворянською. Навпаки, уряд ревно оберігав панівні кріпосницькі устої, допомагав поміщикам тримати селян у покорі, зокрема намагався покласти край їх втечам. Досить сказати, що на втікачів з регіону уряд не поширював чинність маніфесту від 16 квітня 1841 р. про помилування “бродяг” з інших губерній Російської імперії¹⁶. Це приносило йому певні політичні дивіденди. Чиновник О.Воронін зазначав, що дідичі Правобережної України “ненавиділи уряд як політичну силу, що тиснула на них, проте не могли не оцінити його послуг у справі володіння селянами й здебільшого зберігали відданість йому”¹⁷.

Уряд Миколи I побоювався, що наполегливі спроби патріотично настроєної шляхти можуть привести до злиття на Правобережжі антикріпосницької боротьби селян із національно-визвольним рухом поляків. Ці побоювання поділяв і Д.Г.Бібіков. Він писав наприкінці 1830-х рр. царю, що кріпосні селяни, “щоб хоч трохи полегшити своє становище, намагаються вірною службою полякам та відданістю своїм панам заслужити їх доброзичливість і цим покращити своє життя”¹⁸. Урядовцям здавалося, що зерно польської агітації серед українського селянства (а така агітація, дійсно, велася, причому іноді майже неприховано) можуть потрапити на підготовлений ґрунт.

Серйозно непокоїла уряд цілком реальна перспектива соціального вибуху на Правобережжі, навіть коли б повстало селянство не вступило в альянс із польською шляхтою. П.Д.Кисельов писав у листі до князя Воронцова: “...Чим більше я приглядаюся, тим більше боюся повстання селян, що загрожує спокою Росії та існуванню дворянства”¹⁹. А співробітник російської слов’янофільської газети “День” В.Юзефович проникливо зазначав, що уряд Миколи I більше боявся на Правобережжі селянського повстання, аніж польської пропаганди²⁰.

Він збирався піти на поступки правобережному селянству, проте не допускав навіть думки про передачу йому поміщицької землі. В своєму виступі перед депутатами петербурзького дворянства 21 березня 1848 р. Микола I підкреслив, що “вся без винятку земля належить поміщику-дворянину. Ця річ свята, й ніхто до неї торкатися не може”²¹. Із цих самих позицій підійшов до розгляду селянського питання у південно-західних губерніях і “Комітет 1835 р.”, який ухвалив, що земля є недоторканою власністю дворян й селяни можуть користуватися нею лише з дозволу землевласників так за договірні відробітки. Цей черговий “негласний” комітет визнавав потребу надати кріпосним селянам волю, але не відразу, а поетапно. На першому етапі селяни повинні виконувати на поміщиків трьохденну панщину, на другому – одержати “часткову волю” – виконувати “мірні” (точно визначені) панщинні роботи й лише на третьому – отримати право вибору місця проживання і вільного укладення договорів із поміщиками стосовно користування своїми наділами. Отож, звільнення селян Правобережної України “Комітет 1835 р.” відкладав на далеку перспективу, а поки що рекомендував обмежитися частковими та обережними їм поступками. Уряд дозволив тим селянам, які проживали у маєтках, конфіскованих у шляхтичів-повстанців і переданих державою в ленне користування дворянам, скаржитися на власників, переходити на оброк²², передав в опіку кілька помість тих учасників польського повстання 1830-1831 рр., які жорстоко поводитися зі своїми селянами (у 1836 р. таких нараховувалося шість: чотири на Київщині та два на Поділлі)²³. Поміщикам заборонили забирати в неврожайні роки зерно з громадських “запасних магазинів” (складів)²⁴. Але ефективність цих урядових заходів була мізерною в обстановці фактичної відсутності контролю за поміщиками з боку державної адміністрації.

Досить сказати, що в опіку маєтки передавали дворянські зібрання, які вкрай неохоче користувалися цим своїм правом. До того ж під орендарем селянам жилося нітрохи не легше, здебільшого – важче.

Незначною розрадою для селян Правобережної України став урядовий указ 1842 р. про “зобов’язаних селян” – погіршений варіант указу 1803 р. про “вільних хліборобів”. Він дозволяв їм укладати з поміщиками договори про користування наділом і не був для останніх обов’язковим. У середині 50-х рр. XIX ст. кількість “зобов’язаних селян” у регіоні ледь досягала 25 тис²⁵. Це саме можна сказати й про “Уложення про покарання карні та виправні” (1845 р.), яке встановлювало судову відповідальність власників маєтків за жорстоке поводження з кріпаками, і деякі інші юридичні обмеження їх сваволі. “Уложення” 1845 р. в той же час дозволяло карати селян за подання скарги на поміщика 50 ударами різок²⁶.

Найбільшою поступкою селянам Правобережжя у миколаївську добу була лише резонансна “інвентарна реформа” 1847–1848 рр. Вона запровадила, за оцінкою Д.Бовуа, “невеликі, але досить суттєві” обмеження поміщицьких методів господарювання в регіоні, стала “головною акцією, завдяки якій росіяни (царський уряд – Авт.) змогли з повним правом видати себе за захисників пригноблених селян”²⁷.

Ідея надати інвентарям поміщицьких маєтків юридичної сили виникла щонайпізніше за три десятиліття до “інвентарної реформи”. Так, ще у 1817 р. один із дописувачів “Виленського дневника” пропонував домогтися, щоб власники маєтків керувалися в своїх відносинах із селянами до укладення землеробського статуту обов’язковими інвентарями, затвердженими дворянськими опіками²⁸. На Правобережній Україні у 1832 р. чигиринський предводитель дворянства Нечай звернувся до представників владних структур із пропозицією надати інвентарям, які традиційно велися в більшості тамтешніх маєтків, сили закону. Він запропонував доручити спеціальним губернським дворянським комітетам виробити загальні правила для складання обов’язкових інвентарів. На його думку, таке врегулювання відносин між селянами й поміщиками зробить перших слухнянішими та принесе користь поміщицьким господарствам останніх²⁹. Більше того, у Російській імперії вже склався і певний практичний досвід запровадження в поміщицьких маєтках “мірної” панщини. Так, після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. у Молдавії й Валахії було чітко зафіксовано норми праці селян на місцевих бояр (поміщиків)³⁰. Окремі впливові урядовці підтримували ідею запровадження у західних губерніях обов’язкових інвентарів. Зокрема П.Д.Кисельов вважав це найлегшим шляхом до врегулювання стосунків між поміщиками та селянами. “В західних провінціях, – писав він 1837 р. у листі до віленського генерал-губернатора, – врегулювати права й обов’язки між власниками і землевласниками (поміщиками та селянами – Авт.) легше, ніж в інших частинах імперії. Там існують інвентарі. Хай зроблять їх обов’язковими для обох сторін, хай вироблять загальні основи для їх складання”. При цьому П.Д.Кисельов наголошував, що цей захід має бути проведений урядом, а не прийнятий ним³¹, щоб краще завоювати симпатії селян, які на Правобережжі у 10 разів кількісно переважали шляхту. Однак більшість урядовців вважала таке втручання в життя поміщицьких маєтків занадто радикальним.

У 1838 р. за справу взявся Д.Г.Бібіков, який, за словами історика В.І.Семевського, проявив “велику наполегливість стосовно покращення життя селян”³². Він вміло грав на страху Миколи I перед загрозою соціального вибуху й неприязні до польського патріотичного руху і шляхти, запевняв його, що поляки

“вважають півзаходи за слабкість уряду та стають сміливими й впертими”³³. В “Доповідній записці про моральний стан жителів Київської, Подільської та Волинської губерній”, поданій царю наприкінці березня 1839 р., Д.Г.Бібіков запевняв Миколу I, що поляки “залишились такими ж ворогами уряду і всього російського, якими вони показали себе у подіях 1830 р.”, застерігав, що вони останнім часом узяли курс на союз з українським селянством задля організації нового заволодіння й заснування незалежної Польщі” та що їхні зусилля в нинішній обстановці можуть увінчатися успіхом: “Селяни греко-російського (православного – Авт.) віросповідання ... після того, як багато їх віддали поміщикам, котрі повернулися, зазнавши жорстоких переслідувань і не отримавши за свої заслуги (у боротьбі з польськими повстанцями 1830–1831 рр. – Авт.) ні найменшої від уряду винагороди, починають повністю холонуть в своїх почуттях до нього... Селяни цих губерній, щоб хоч трішки полегшити своє становище, намагаються вірною службою полякам та відданістю своїм поміщикам виграти їх доброзичливість і цим покращити своє життя”. Як протидію складенню небезпечної для уряду ситуації на Правобережжі генерал-губернатор пропонував “якнайчіткіше визначити взаємовідносини між поміщиками й селянами”³⁴.

Ініціативу Д.Г.Бібікова підтримали київський митрополит Філарет та вітебський губернатор, старший радник Львов. Останній у звіті царю за 1839 р. скаржився, що тяжке матеріальне становище поміщицьких селян підриває економіку губернії й пропонував як вихід “забезпечити предводителів дворянства спеціальними інструкціями і здійснювати пильний (чиновницько-поліцейський) нагляд, щоб власники не мали безконтрольного права на селянське майно, і щоб селян примушували виконувати лише ті обов’язки, які визначені корінними імперськими законами”³⁵.

Ознайомившись із пропозиціями Львова, П.Д.Кисельов подав Миколі I власну записку, в якій зазначав, що нагляд за поміщиками з боку предводителів дворянства “неспроможний подолати зло”, що “найбільш надійним засобом вберегти селян від розорення було б складення позитивних інвентарів усіх повинностей, які вони змушені нести власнику”. Міністр пропонував на перших порах запровадити обов’язкові інвентарі у маєтках, переданих в опіку, а право забирати останні до неї передати від дворянського зібрання генерал-губернаторам³⁶.

Комітет у справах Західних губерній схвально поставився до пропозицій, висловлених у записці П.Д.Кисельова. На його ухвалі Микола I власноручно помітив 29 березня 1840 р.: “Думаю, що у поміщицьких маєтках можна запровадити інвентарі, що ними сам уряд задовольняється в орендних маєтках. Якщо це викличе певне обмеження прав землевласників, то воно піде безпосередньо на благо кріпаків, тому в жодному випадку не повинно зупинити добродійної спрямованості дій уряду”³⁷.

Підготовці інвентарної реформи, отож, дали зелене світло. Комітет у справах західних губерній наказав, щоб Міністерство внутрішніх справ зобов’язало генерал-губернаторів зібрати потрібні дані для запровадження обов’язкових інвентарів³⁸. Проте вони, що надходили з губерній, виявилися вкрай ненадійними. Один із губернаторів у супровідному листі чесно повідомляв, що “більшість поміщиків... допускають (в інвентарях) різні зміни під різними приводами” і під виглядом відповідних розрахунків із селянами, “що їх вони або ніколи з ними не роблять, або якщо роблять, то не повністю”, гноблять кріпаків, причому не стільки панщиною, скільки поза панщинними роботами (“гвалтами”, “шарварками”

тощо). Чимало власників маєтків узагалі не мали інвентарів. Губернатор звертав увагу Д.Г.Бібікова також на те, що інвентарі не давали дійсної картини селянських повинностей, бо поміщики вели їх здебільшого “обмежено, щоб на випадок розслідування можна було виправдатися”. Ці й інші подібні відомості останній передав міністру внутрішніх справ графу О.Г.Строганову³⁹.

Комітет у справах західних губерній 23 квітня 1840 р. доручив Міністерству внутрішніх справ розробити проект інвентарного положення на зразок люстраційних положень для державних маєтків. Але вони ще не були вироблені. До того ж ідеї запровадження обов’язкових інвентарів чинив глухий опір ряд впливових дворян (члени Державної ради князь Гагарін, графи Кочубей, Тучков, Гур’єв, барони Корф, Мейєндорф, Тенгоборзький та ін.). Тому хоча Микола I квапив Комітет у справах західних губерній⁴⁰, до осені 1841 р. інвентарі вдалося запровадити лише в маєтках, переданих у опіку⁴¹.

1 квітня 1844 р. Комітет у справах Західних губерній ухвалив рішення (цар затвердив його 15 квітня) створити губернські інвентарні комітети, які мали зібрати на місцях необхідну документацію і розглянути розроблений Міністерством внутрішніх справ проект тимчасового положення про обов’язкові інвентарі на предмет його придатності⁴². Комітетам доручалося самим виробити розмір селянських повинностей для кожного конкретного поміщицького маєтку, аби лише вони були більшими, аніж у державних, бо “поміщики мають щодо своїх селян більше обов’язків, ніж держава, а тому...мають користуватися й більшими вигодами”⁴³.

Інвентарні комітети очолювали губернатори. До них увійшли губернські предводителі дворянства, віце-губернатори, чиновники для спеціальних доручень канцелярії генерал-губернатора, повітові предводителі губернського міста та по три поміщики, котрі користувалися репутацією зразкових господарів у своїх маєтках. Представників від селянства до складу комітетів не включили. Комітети були створені й реально запрацювали восени 1844 р., проте надто поволі, бо поміщики зволікали з подачею інвентарів і статистичних описів маєтків, сподіваючись виграти час та скласти ці господарські акти з максимальною для себе вигодою. Надіслані до комітетів інвентарі здебільшого містили суперечливі дані стосовно наділів і повинностей селян. Перевірка їх зайняла чимало часу й була малоєфективною. Д.Г.Бібіков розпорядився, щоб інвентарі перевіряли “надійні чиновники”⁴⁴, але для належного виконання цього вельми складного завдання не вистачало навіть звичайних чиновників. Адже у Російській імперії її величезні простори були істотною перешкодою для поширення державної опіки та регламентації. Значний розмір державного механізму не давав та й не міг надавати можливість мати надійну, віддану та ефективно діючу бюрократію, в самих недоліках якої органічне народне життя знаходило б собі захист⁴⁵.

Лише у 1846 р. було завершено розгляд документації поміщицьких маєтків. Проте дворічні зусилля виявилися марними через низьку якість їх результатів. Проведення інвентарної реформи в зв’язку з цим мало затягнутися принаймні ще на кілька років. Однак “галицька різня” 1846 р. змусила уряд Миколи I пришвидшити запровадження обов’язкових інвентарів. У листі до князя І.Ф.Паскевича 14 березня 1846 р. цар писав, що його непокоїла думка про можливий вплив революційного виступу “мужиків в австрійській Галичині” на поміщицьких селян Правобережної України: “Дуже вірю, що тепер австрійцям буде нелегко привести народ до порядку... Саме цього прикладу я боявся для наших на Волині й Поділлі та відразу ж направив (туди) Бібікова зі строгим наказом ні в якому разі не

дозволяти ніякої подібної спроби, бо ніколи не дозволю розпорядків (змін – Авт.) знизу, а хочу, щоб їх чекали зверху”⁴⁶. Для Бібікова події в Галичині послужили вагомим аргументом на користь ідеї проведення інвентарної реформи. У жовтні 1846 р. він писав І.Ф.Паскевичу: “Нинішнього року...ніде тут (на Правобережжі – Авт.) не було жодного заворушення, й не тому, що селяни не знали, що коїлось та коїться в Галичині – вони про все це знають і не можуть не знати, адже безперервно спілкуються на кордоні з галичанами, а тому, що... чекають (від уряду – Авт.)... затвердження своїх обов’язків та відношень до поміщиків у визначеній формі, тобто в затвердженні інвентарів як взаємних обов’язків. Необхідно, щоб ці їхні сподівання справдилися, невиконання їх може бути шкідливим. Про все це...я повідомив міністру внутрішніх справ і чекаю на дозвіл”⁴⁷. Як бачимо, Микола I й Д.Г.Бібікова штовхало на шлях проведення інвентарної реформи не стільки бажання послабити патріотичний рух правобережної шляхти, скільки острах перед селянським повстанням.

Не маючи можливості у стислі строки перевірити дані надісланих інвентарів, Д.Г.Бібіков віддав розпорядження розробити уніфіковані інвентарні правила – окремо для маєтків, в яких селяни виконували повинності з двору (“польська” панщина), та окремо для тих, у котрих їх відбували з ревізької душі (“російська” панщина). Право вибирати вид її надавалося самим поміщикам. Генерал-губернатор розробив і проект інвентарних правил, який передав у Міністерство внутрішніх справ. Спеціальна комісія, до складу котрої ввійшли також чиновники Міністерства державних маєтків, схвалила бібіковський проект, лише залишивши у ньому єдиний тип панщини – з двору, врахувавши те, що кількість маєтків, де її виконували з ревізької душі, була, за словами самого Д.Г.Бібікова, “абсолютно мізерною”⁴⁸. 26 травня 1847 р. Микола I затвердив цей проект, який назвали “Правилами для управління именнями по утвердженному для оного инвентарю”.

Інвентарні правила урочисто, під церковні дзвони, зачитували селянам наприкінці 1847 – в перші місяці 1848 рр. повітові предводителі дворянства у присутності справників (повітових начальників поліції).

Наявність суттєвих редакційних огріхів в інвентарних правилах 1847 р. змусила Комітет у справах Західних губерній розробити нову їх редакцію, яку Микола I затвердив 29 грудня 1848 р. Через побоювання викликати селянські заворушення уряд останню не обнародував. Селяни мали довідатися про її існування виключно з практичного застосування нової редакції поміщиками⁴⁹. Оскільки вони нарікали на жорсткість інвентарних правил, уряд переглянув їх у 1855 р. в бік послаблення вимог до них⁵⁰.

Інвентарні правила редакцій 1847 й 1848 рр. були складені за зразком “Положення про люстрацію Західних губерній і Білостоцької області”, проте вони не позбавляли поміщиків права на вотчинну поліцію та суд, тобто залишили селян у цілковитій власності останніх (орендарі державних маєтків у 1839 р. цього права були позбавлені). В цілому ж інвентарні правила наголошували на непорушності кріпосної системи: “Поміщик є безпосереднім господарем у маєтку й наглядачем за порядком і спокоєм між селянами... Всі обов’язки, визначені цими Правилами, селяни повинні виконувати беззаперечно та без найменшого ухиляння, неодмінно у призначений термін і взагалі мають перебувати в цілковитій покорі поміщику й призначений ним адміністрації”⁵¹. Земля у маєтку проголошувалась в інвентарних правилах редакції 1848 р. “невід’ємною власністю поміщика”.

Правила також юридично закріпили традиційний поділ поміщицьких селян Правобережної України на розряди. При цьому вони у редакції 1847 р. обмежилися

поділом селян на тяглових, піших, городників та бобилів (кутників), а в 1848 р., врахувавши це упущення правил попередньої редакції, зафіксували поділ тяглових селянських дворів на плугові, почворні, потрійні й парові. Суттєвим недоліком інвентарних правил обох редакцій було те, що вони не визначили, що має слугувати критерієм поділу селянських господарств на інвентарні розряди: кількість робочої худоби чи розмір селянського наділу? Це дало можливість поміщикам неземлеробських повітів зараховувати до розряду тяглових ті господарства, які не мали достатньої кількості робочої худоби, і вимагати від них, таким чином, більшу панщину.

Отож, інвентарі були юридичною спробою вберегти селянські господарства від обезземлювання їх власниками маєтків. Вони заборонили поміщикам зменшувати селянські наділи проти тієї їх площі, якою користувалися селяни упродовж останніх шести років. Однак норми забезпечення селян землею вони не встановлювали – вона мала визначатися місцевим “звичаєм”, тобто залежала від щедрот поміщиків. Розмір земельного наділу пов’язувався з належністю селянського господарства до того чи іншого інвентарного розряду.

На час проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. земельного кадастру на Правобережній Україні не було складено. Це прирікало на неуспіх усі спроби вберегти тамтешні селянські господарства від урізування їхніх наділів поміщиками. Цьому сприяли й редакційні неточності інвентарних правил, особливо редакції 1847 р. Вони забороняли власникам маєтків зменшувати земельні ділянки, що перебували у користуванні селян та детально зазначалися в інвентарі. При цьому у них не уточнювалося, яка саме земля малася на увазі – та, котра належала сільській громаді, чи ж наділи конкретних селянських господарств? Ця неясність дозволяла поміщикам привласнювати виморочні наділи і наділи збіднілих селян. Інвентарні правила узаконили практику власників маєтків дробити багатосімейні селянські господарства й зараховувати їх до нижчого інвентарного розряду. Проте у 1847 р. не було встановлено співвідношення між наділами вищого та нижчого інвентарних розрядів. Це дало можливість поміщику встановлювати піший наділ меншим за половину тяглого і при поділі останнього на піші забирати собі частину селянської землі. Інвентарні правила 1848 р. усунули цей недолік. Але натомість вони дозволили власникові маєтку замінювати селянські наділи “за згодою на це селян та з відома начальства... рівною за кількістю й якістю землею...”, що надало поміщикам юридичне право зганяти селян на малородючі та непридатні для успішного й ефективного рільництва землі, бо всі застереження стосовно такої практики в умовах кріпосницької системи здебільшого не бралися власниками маєтків до уваги.

Правила дозволяли поміщикам наділяти селян додатковими земельними ділянками і вимагати від них за це виконання “завжди визначених інвентарем” додаткових повинностей. Це узаконило практику власників маєтків у неземлеробському Поліссі наділяти селян непридатною землею й збільшувати їх повинності.

Інвентарна реформа врахувала зацікавленість поміщиків та сільської верхівки у розвитку орендних відносин і дозволила власникам маєтків здавати землю в оренду селянам. Навіть більше, у 1848 р. спеціальним указом останнім дозволили купувати й продавати (за дозволом поміщика, ясна річ) нерухомість⁵².

Чільну увагу інвентарні правила обох редакцій приділяли регламентуванню селянських повинностей. Це робилося шляхом їх упорядкування, а також зведення до кількох основних форм, встановлення конкретної кількості панщинних та інших примусових робіт відповідно з приналежністю того чи іншого селянського

господарства до інвентарного розряду, регламентування урочної системи (норм виробітку).

Інвентарні правила поділили селянські повинності на основні й додаткові. До основних повинностей належала панщина і літні “згінні дні”. Їх селяни мали виконувати за право користуватися своїми наділами. Додаткові повинності (будівельні дні, нічна варта) вони відбували як компенсацію власникам маєтків за “особливі вигоди” – дозвіл збирати хмиз та гриби в поміщицькому лісі, ловити рибу у панському ставку, тримати пасіку й т.п. Селяни мусили виконувати також своєю худобою гужові роботи (ця повинність ніби займала проміжне становище між основними і додатковими). Всі інші селянські повинності – “дармовщизни” (заорки, оборки, обжинки, закоски, обкоски, заграбки, ограбки тощо, а також данину натурою та грошима) – інвентарні правила скасовували.

Вимогу виконання селянами лише “польської” панщини (з двору) інвентарні правила проводили нечітко. В одному й тому ж їх параграфі в одному місці йшлося про те, що панщину слід виконувати із сім’ї, в іншому – з господарства. Проте нерідко останнє складалося з кількох сімей. Тому ця редакційна неточність давала можливість дітичам вимагати від багатосімейних селянських господарств подвійну, а то і потрійну норму повинностей.

Розмір панщини залежав від інвентарного розряду селянських господарств⁵³. Зокрема, тяглові господарства мали відробляти за тиждень три тяглові чоловічі дні та один піший жіночий, піші – три піші дні (два чоловічі й жіночий). Інвентарні правила редакції 1847 р. дозволяли поміщику вимагати від селян на рік 12 літніх згінних днів (колишніх “гвалтів”, “згонів”) від кожного працездатного, редакції 1848 р. – шість днів обов’язкових і шість – за селянською згодою. Будівельних днів (колишніх “шарварків”) можна було вимагати не більше восьми у рік, але не під час літніх робіт у полі. Цю повинність мали відбувати селяни майже всіх інвентарних розрядів (тяглові, піші, городники). Нічну варту (“від вечора й до світанку”) дозволялося вимагати від тяглових, піших та городників не частіше одного разу на місяць.

Селяни-городники від панщини звільнялися. Вони повинні були платити твердий оброк за користування своєю присадибною ділянкою (його таксу визначав генерал-губернатор). За надані їм поміщиком “особливі вигоди” вони мали відробляти щорічно 12 будівельних і таку ж кількість літніх згінних днів та нести по черзі нічну варту. Селян-бобилів (“кутників”) інвентарні правила звільняли від усіх повинностей на власника маєтку, за винятком оброку у розмірі від 1 крб 50 коп. до 2 крб 50 коп. з чоловіка й половини вказаної суми – з жінки. Поміщик міг переводити останніх за їхньою згодою на фіксовану відробіткову повинність.

Переносити дні панщини із зимових місяців на літні власникам маєтків заборонялося. Дозволялося вимагати від селян відпрацювання в непанщинні дні невиконаних ними “через лінощі” денних норм – уроків.

Заборонялося використовувати працю селян у вихідні та святкові дні й вимагати від них відпрацювання панщини, яка припадала на ці останні⁵⁴. Ця поступка селянам мало що давала. Адже, по-перше, частина релігійних свят припадала на недільні дні, а, по-друге, поміщик завжди міг призначати панщинні дні так, щоб вони не збігалися зі святковими.

Інвентарні правила дозволяли власникам маєтків використовувати працю селян додатково до панщинної, щоправда, за договірну плату і за їх згодою (§15). Цим вони фактично санкціонували довільне використання селянської праці, оскільки “згода” селян в умовах кріпосницької дійсності була фікцією. Існувала ще

одна віддушина для нерегламентованого визиску поміщиками селянської праці. Власникам маєтків дозволялося сплачувати за селян державні податки, а від них вимагати за це відробітків понад інвентарну норму.

Слід зазначити, що навіть коли б поміщики чітко дотримувалися інвентарних правил, селяни не відчували б особливого полегшення. Адже норми повинностей були досить високі. Тяглове селянське господарство мало відбувати впродовж шести тижнів п'ятиденну панщину (три дні панщини та два літні згінні дні). Власник маєтку міг розподілити її на період весняних, літніх і осінніх польових робіт на два тижні, й цього йому вистачило б для проведення цих останніх. До того ж він міг скористатися своїм правом перенести один день панщини на наступний тиждень саме у гарячу пору сівби чи жнив і, таким чином, довести розмір панщини до шести днів. А якщо враховувати його право вимагати від селян додаткової роботи за сплачені замість них податки, то їм під час сівби чи в жнива не залишалося часу працювати на своїй ниві.

Інвентарні правила поставили селянські господарства не в однакові умови. Основний тягар панщинних робіт вони поклали на тяглові господарства, не врахувавши того, що більшість їх не мали достатньої кількості робочої худоби та мусили, як і піші, вдаватися до супряги. У цьому відношенні особливо програвали селяни Київського й Волинського Полісся. Панщина встановлювалася з двору. Тому малосімейні селянські двори опинилися в гіршому становищі, ніж багатосімейні, які мали більше вільних від панщини робочих рук.

Регламентувалася інвентарними правилами урочна система. У тих маєтках, площа землі в яких була точно відома, вони зараховували до урочних робіт оранку, раління, боронування, сіяння, жаття, молотіння, косіння, в'язання снопів, скиртування сіна, розкидання гною, гужові роботи, прядіння, заготівлю дров, ткання полотна. Всі інші роботи вважалися неурочними, без встановлення норм виробітку. У маєтках, площа земель яких не була точно вирахованою, до неурочних робіт інвентарні правила зараховували скиртування сіна, косіння, розкидання гною на полі, жаття при низькому врожаї зернових (при цьому не вказувалося, який саме врожай слід вважати низьким). Поширену в Поліссі заготівлю лісоматеріалу інвентарні правила зараховували до неурочних робіт, що було не вигідно ні для поміщиків, ні для селян (для останніх тому, що це позбавляло їх господарської ініціативи, сковувало у веденні власного господарства). Зрештою, за ініціативою міністра внутрішніх справ лісові роботи вилучили з панщини і віднесли їх до добровільних, договірних, а від власників маєтків у лютому 1849 р. взяли підписку, що вони не порушуватимуть принципу добровільності⁵⁵.

Узаконені інвентарними правилами денні норми польових та інших робіт були високими, принаймні вищими ніж, люстраційні норми в державних маєтках⁵⁶, обтяжливими й для селян, і для робочої худоби. Недаремно у період весняно-літніх робіт тривалість панщинного дня встановлювалася інвентарними правилами від п'ятої години ранку до заходу сонця, тобто 15–16 годин. Непродуманість окремих положень інвентарних правил (наприклад, відсутність уточнення, який урожай слід вважати низьким, а який – високим) дозволяла поміщикам використовувати селянську працю на багатьох сільськогосподарських роботах за максимальною інвентарною нормою.

Правила декларували незначні обмеження дуже обтяжливої для селян гужової повинності. Зокрема заборонялося направляти селян із транспортами на відстань понад 75 верст частіше, ніж два рази на рік. За кожні 25 верст проїзду їм мав зараховуватися день панщини. Однак інвентарні правила не встановлювали

матеріальну компенсацію селянам за падіння у дорозі їхньої та поміщицької худоби, яке в умовах тодішнього бездоріжжя траплялося досить часто, не забороняли власникам маєтків стягувати з них за це відповідну плату.

Таксу за виконання селянами договірних робіт інвентарні правила встановлювали нижчу за ту, яка існувала у 1845–1847 рр. на Правобережній Україні на найману працю. Зокрема інвентарна такса за день тяглової урочної роботи становила 15 коп., тяглової безурочної й пішої урочної – 10 коп., пішої безурочної – 7,5 коп. (§20). Тимчасом найманим робітникам тоді платили пересічно 25,5 коп. чи 15 коп. сріблом⁵⁷, тобто майже вдвічі більше.

Характерно, що інвентарні правила певною мірою враховували інтереси заможної селянської верхівки. Вони дозволяли їй посилати замість себе на панщину найманих робітників (§33). Поміщиків це, поза сумнівом, влаштовувало, скільки вони були зацікавлені в існуванні в маєтку певної кількості міцних селянських господарств.

Інвентарна реформа узаконила практику примусової віддачі поміщиками селян у найм промисловцям і купцям для сплаву лісу, виконання транспортних робіт тощо. Їм також дозволялося віддавати останніх “всіх разом чи посімейно” на оброк. У разі, коли б селяни виявилися нездатними сплатити оброчну суму та державний податок, їх можна було знову обернути в панщинні (§26, 27). Власник маєтку міг перевести частину своїх селян (але не тяглових) у дворівні, але в такому випадку він був зобов’язаний їх одягати й годувати, платити замість них державний податок і рекрутський збір. Поміщикам не дозволялося не відпускати селян на заробітки, забороняти їм займатися домашніми промислами, самим стягувати із селян подушне.

Контроль за виконанням власниками маєтків вимог інвентарних правил покладался на них самих. Вони повинні були завести за встановленою генерал-губернатором формою “робочі” та “штрафні” книжки, в яких особисто фіксувати виконання селянами повинностей і застосування до них тілесних покарань. Державний контроль за дотриманням землевласниками інвентарних правил було встановлено лише у 1848 р. Здійснювати його мали чини поліції й предводителі дворянства. Зрозуміло, такий контроль був суто формальний. Це розуміли і самі урядовці. Так, П.Д.Кисельов писав: “В умовах, коли селяни не мали права скаржитися й не існувало установи та особи, які б розглядали селянські скарги, інвентарі були удаваним заступництвом”⁵⁸. До того ж уряд заборонив будь-кому, передусім парафіяльним священикам, тлумачити селянам інвентарні правила.

Під час підготовки та проведення інвентарної реформи уряд Миколи I вжив ряд інших заходів, які мали полегшити соціально-економічне становище хоча б частини кріпосного селянства, передусім його заможної верхівки. Так, 29 грудня 1842 р. вийшов указ, який забороняв тим поміщикам, маєтки яких за знущання над кріпаками були передані у державну опіку, утримувати своїх селян як прислугу, а 29 листопада наступного року уряд заборонив безземельним дворянам купувати кріпосних селян. 8 листопада 1847 р. кріпакам тих маєтків, які продавалися з публічних торгів, дозволили викупати себе на волю, причому разом із землею. Більше того, 1848 р. вийшов закон, за яким кріпосні селяни одержали право з дозволу поміщика купувати на своє ім’я нерухомість⁵⁹.

Таким чином, нерішучість уряду в питанні скасування кріпосного права і бодай обмеження поміщицького свавілля, відсутність дієвого контролю за виконанням власниками маєтків інвентарних вимог, не могли забезпечити соціального спокою у селах Правобережної України. Навіть інвентарна реформа, на підготовку

й проведення якої уряд затратив майже 12 років, істотно не полегшила соціально-економічного становища поміщицьких селян цього регіону. Проте в плані створення для царського уряду репутації захисника останніх від панського свавілля вона, безперечно, певного успіху досягла, причому досить вагомого. Поміщицькі селяни вбачали у Миколі I свого благодійника, а вину за подальше існування кріпосницького свавілля покладали на непокірних власників маєтків та корумпованих чиновників. Колишній кріпак згадував, що народ гомонів поміж собою про інвентарні правила: “Цар хотів нам добро зробити, так іродові пани переплутали по-своєму”⁶⁰. Свою толерантність по відношенню до царського уряду селяни досить виразно продемонстрували під час польського повстання 1863–1864 рр. Крім того, вжиті ним паліативні заходи по підвищенню господарської ініціативи останніх певною мірою стимулювали соціальне розшарування на селі.

¹ Западные окраины Российской империи. – Москва, 2006. – С.100.

² Тарасов Б. Куда движется история? Метаморфозы идей и людей в свете христианской традиции. – Санкт-Петербург, 2002 – С. 94–96.

³ Ці чутки інспірував своїм зверненням у травні 1831 р. до поміщицьких селян фельдмаршал Остен-Сакен. У зверненні демагогічно запевнялося, що селяни тих поміщиків, які взяли участь у повстанні, ніколи більше не належатимуть своїм панам. (Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Бибикова // Древняя и новая Россия. – 1879. – Часть V–VI. – С.6).

⁴ Выскочков Л. Николай I. – Москва, 2003. – С.222.

⁵ Загалом у шляхти було конфісковано понад 3000 маєтків (Западные окраины Российской империи. – С.104). Упродовж 1839–1842 рр. уряд повернув маєтки 128 польським поміщикам на Правобережжі (ІР ННБ України ім. В.І.Вернадського НАНУ. – Ф.1. – Спр.6741). Комітет у справах західних губерній позитивно розглянув лише одну справу волинського селянина Семена Бурделюка, який домагався волі за донос на свого пана Т.Левицького. Інші селяни, як зазначав у своєму звіті 1839 р. генерал-губернатор Правобережжя, мусили повернутися до своїх панів. (Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. 1831–1863 рр.). – К., 1996 – С.73–74).

⁶ Бовуа Д. Вказ пр. – С.74.

⁷ Указ. соч. – С.107.

⁸ Рудченко И. Записки о землевладении в Юго-Западном крае. – К., 1882. – С.16.

⁹ З вступом його на цю посаду у лютому 1838 р. Д.Бовуа слушно пов’язує настання нового етапу в урядовій політиці стосовно селянського питання на Правобережжі (Бовуа Д. Вказ. праця. – С.86).

¹⁰ Там само. – С.95–97.

¹¹ Д.Г.Бібіков втратив руку під час бойових дій Вітчизняної війни 1812 р., в якій брав участь.

¹² Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф Киселев и его время. – Санкт-Петербург, 1882. – Том 2. – С.138.

¹³ Шульгин В.Я. Указ. соч. – С.108.

¹⁴ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006. Т.1. – С.324–325.

¹⁵ Крижановський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст.. – К., 1991. – С.98.

- 16 Полное собрание законов Российской империи. Издание 2-ое. – Том XVII. – Отд. 1. – №15273-А.
- 17 Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. – Санкт-Петербург, 1872 – Т. VII. – Ч.2 – С.228.
- 18 ЦДІАК України – Ф.442 – Оп.1. – Спр.2504. – Арк.7.
- 19 *Заблоцкий-Десятовский А.П.* Указ.соч. – Т. 2. – С. 325.
- 20 Самарин Ю.Ф.Сочинения. В 2-х тт. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 1. – С. 319.
- 21 *Высочков Л.* Указ. соч. – С.222.
- 22 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Москва-Ленинград, 1946. – Т. 1. – С.284–292.
- 23 *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С.352; *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург, 1862 – Ч. 3. – К. 2. – С.199, 201–202.
- 24 Полное собрание законов Российской империи. Издание 2-ое. – Т. IX. – Отд. I. – №7253.
- 25 Історія селянства Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1967 – Том 1 – С.326.
- 26 Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006 – Т. 1. – С.325.
- 27 *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С.106, 385.
- 28 *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – Москва, 1968. – С.430.
- 29 Н.М. Материалы для новейшей истории Юго-Западного края // Киевская Старина. – 1899. – №6. – С.418–427.
- 30 *Высочков Л.* Указ. соч. – С.208.
- 31 *Заблоцкий-Десятовский А.П.* Указ.соч. – С.220–221.
- 32 *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – Санкт-Петербург, 1888 – Т.2. – С.494.
- 33 ІР ННБ України ім. В.І.Вернадського НАНУ. – Ф.1. – Спр.6739.
- 34 ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2504. – Арк. 5–7, 19 зв.–20.
- 35 *Заблоцкий-Десятовский А.П.* Указ.соч. – Т. 2. – С.310.
- 36 Там же. – С.312.
- 37 *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С.103.
- 38 *Заблоцкий-Десятовский А.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С.312.
- 39 *Левицкий О.* О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст. // Киевская Старина. – 1906.– №7–8. – С.254–256.
- 40 “Зі справою цією не зволікати, – записав він 21 лютого 1841 р. в журналі Комітету. – Я вважаю її особливо важливою і чекаю від цього заходу велику користь”. (*Заблоцкий-Десятовский А.П.* Указ.соч. – С.313).
- 41 РДІА. – Ф.384. – Оп.1. – Спр.2243. – Арк.175зв.
- 42 Цей проект, зрештою було визнано надто громіздким та малозрозумілим і відхилено. (*Заблоцкий-Десятовский А.П.* Указ.соч. – Т. 4 – С.233).
- 43 РДІА. 175зв.
- 44 Держархів Київської області. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.128.
- 45 Русские о Сербии и сербах. Т. 1. Письма, статьи, мемуары. – Санкт-Петербург, 2006. – С.32.
- 46 *Высочков Л.* Указ. соч. – С.219.
- 47 Н.М. Материалы для новейшей истории Юго-Западного края // Киевская Старина. – 1899. – №6. – С.413.
- 48 РДІА. – Арк.258.
- 49 *Шульгин В.Я.* Указ. соч. – С.101.
- 50 *Василенко Н.П.* Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей // Великая реформа. – Москва, 1911 – Т. 4 – С.103.

⁵¹ Інвентарні правила обох редакцій не потрапили до “Полного собрания законов Российской империи”. Перша їх редакція взагалі не була надрукована. Примірники її зберігаються в архівних фондах (ІР ННБ України ім.В.І.Вернадського НАНУ. – Ф.6. – Спр.1010; ЦДІАК України. – Ф.49 – Оп.1 – Спр. 418). Інвентарні правила редакції 1848 р. були надруковані у збірнику:” Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Второй период”. – Санкт-Петербург, 1859. – Т. 4 Приложения к инвентарным положениям в Западных губерниях. – С.191–211.

⁵² *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург, 1862 – Ч. 3. – Кн. 3. – С.448.

⁵³ У §2 інвентарних правил передбачалося два види панщини: тяглова (селяни мали відробляти її власним реманентом та тяглом – двокінною чи двоволовою запряжкою) і піша (без своєї запряжки).

⁵⁴ Інвентарні правила редакції 1848 р. містили перелік святкових днів: Обрізання Господнє (1 січня), Богоявлення (6 січня), Стрітіння (2 лютого), Благовіщення (25 березня), Святого Чудотворця Миколая (9 травня), Святих Апостолів Петра і Павла (29 червня), Преображення Господнє (6 серпня), Успіня Божої Матері (15 серпня), Усікновення глави Святого Іоанна Хрестителя (29 серпня), Різдво Пресвятої Богородиці (8 вересня), Воздвиження Чесного Хреста Господнього (14 вересня), Апостола і євангеліста Іоанна Богослова (26 вересня), Покрова Пресвятої Богородиці (1 жовтня), Казанської ікони Божої Матері (22 жовтня), Введення до храму Пресвятої Богородиці (21 листопада), святого Миколая (6 грудня), Різдво Христове (25-27 грудня), п'ятниця та субота Сиропусного тижня, Світлий тиждень (7 днів), Вознесіння Господнє, Зішестя Святого Духа на апостолів та день храмового свята у кожному селі – загалом 31 день на рік (§39).

⁵⁵ ЦДІАК України – Ф.442. – Оп.451. – Спр.1. – Арк.8–9.

⁵⁶ Так, інвентарна денна норма розкидання гною на полі становила одну десятину, люстрацій на – S десятини, інвентарна денна норма косіння – від 0,3 до 0,2 десятини, залежно від врожаю, люстрацій на – 0,3 десятини при будь-якому врожаї сіна. (РДІА. – Оп.3. – Спр.1177. – Арк.29).

⁵⁷ *Барабой А.* Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки АН СССР. – 1950 – №34. – С.117.

⁵⁸ *Заблоцкий-Десятовский А.П.* Указ.соч. – Т. 4 – С.242.

⁵⁹ Історія українського селянства. – С.325.

⁶⁰ *Ф-л Иер.* Из воспоминаний священника К-ской пустыни // Киевская Старина. – 1887. – №12. – С.748.